

Kantovo sapere aude. Vrijedi li to i u praksi?*

Originalni naučni članak

Franjo Mijatović

Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet

franjo.mijatovic@medri.uniri.hr

U radu će biti analizirane tri ključne ideje Kantova spisa *Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?* To su: *usudi se misliti*, javna i privatna upotreba uma, i na koncu, pitanje u kojoj se mjeri, u pragmatičnom društvu može primijeniti Kantov prosvjetiteljski moto *sapere aude*. Središnja ideja ovoga rada pripada slobodi mišljenja koja nailazi na zakone, moćne pojedince, utjecajne društvene institucije, te na vlastita ograničenja poput kukavičluka u ozbiljenju prosvjetiteljskog mota *usudi se misliti* kao sredstva oslobađanja čovjeka od nepunoljetnosti. Isticanjem slobode mišljenja kao momenta racionalnog i kritičkog promatranja svijeta a priori je isključena svaka mogućnost koaliranja društvenog instruiranog mišljenja i pojedinčevog moralnog ponašanja u društvu. S druge strane Kant smatra kako je jedino autonomnom pojedincu sposobnom za moralnost, a ne državi ili drugim društvenim institucijama, dozvoljeno određivati granice svoje i tuđe slobode mišljenja i propisivati zakone prema vlastitoj slobodnoj upotrebi uma. Politička i moralna sloboda kao prostor prosvjetiteljske lozinke *usudi se misliti* predstavljaju i izvor kritike moralno-pravne slobode mišljenja i njezine (ne)primjenjivosti u praksi.

Ključne riječi:

Kant, sapere aude, nepunoljetnost, prosvjetiteljstvo, javna i privatna upotreba uma, sloboda mišljenja, praksa

Kant's „sapere aude“. Does it apply in practice?

Franjo Mijatović

University of Rijeka, Faculty of Medicine, Croatia

franjo.mijatovic@medri.uniri.hr

This paper will analyze three key ideas from Kant's essay „An Answer to the Question: What Is Enlightenment?“ These are: dare to think, the public and private use of reason, and finally, the question of to what extent Kant's Enlightenment phrase *sapere aude* can be applied in a pragmatic society. The central idea of this paper belongs to the freedom of thought, which encounters laws, powerful individuals, influential social institutions, and its own limitations such as cowardice in realizing the Enlightenment phrase dare to think as a means of freeing man from immaturity. By highlighting freedom of thought as a moment of rational and critical observation of the world, any possibility of aligning socially instructed thought and an individual's moral behavior in society is excluded a priori. On the other hand, Kant considers that only an autonomous individual capable of morality, and not the state or other social institutions, is allowed to determine the limits of their own and others' freedom of thought and prescribe laws according to their own free use of reason. Political and moral freedom, as the space of the Enlightenment motto *dare to think*, also represent a source of criticism of the moral-legal freedom of thought and its (in)applicability in practice.

Key words:

Kant, sapere aude, immaturity, Enlightenment, public and private use of reason, freedom of thought, practice

* Ovaj rad je financirao/sufinancirao Fond za potporu istraživačima Medicinskog fakulteta u Rijeci

Uvod

Znanje je oduvijek bilo moć. Kao jedno od elementarnih čovjekovih iskustava ne iznenađuje da ono ima ključno mjesto unutar filozofije. Antičko razmišljanje o znanju i mudrosti sve će odlučnije u njemu vidjeti osnovu svega postojećega. No, u novom će vijeku, osobito s Francisom Baconom, pojam znanja kao moći biti istaknut kao posebni instrument dominacije nad prirodom i ostalim živim bićima. Čovjek sa svojim vlastitim razumom nadilazi sva ostala bića time što može prosuditi što mu znanje omogućuje. Uz to, razumno biće svjesno snage svoga razuma nastoji kalkulirati sa svojim znanjem. Moć razuma se čini posebno izvanrednim i vrlo moćnim alatom koji se može upotrijebiti u različite svrhe. U tom je smislu čovjekov razum posve specifičnog karaktera, ili točnije rečeno, samo čovjek ima moć, u obliku znanja, druga bića i samoga sebe obogatiti i unaprijediti ili se predati vodstvu drugoga i praznovjerjima raznih vrsta.

Mišljenje kao moć, osobito u Kantovom značenju tih pojmova, treba shvatiti u smislu autonomije kao beskonačne težnje za zrelošću mišljenja. Kant je već 1781., u cvatu doba prosvjetiteljstva, objavio *Kritiku čistog uma* u kojoj ukazuje na granice spekulativnog uma, odnosno nalaže suzdržavanje od pretpostavki, logičkih konstrukcija i sofisticiranih¹ zamki čistog teorijskog uma. U širem kontekstu Kantove elaboracije mogućnosti uma i razuma posebno mjesto zauzima njegov spis *Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?*, tekst koji je objavljen u *Berlinskom mjesečniku* davne 1784. godine. U tom vrlo kratkom spisu središnje mjesto zauzima, vjerojatno najpoznatija prosvjetiteljska lozinka, *sapere aude*, tj. usudi se služiti vlastitim umom bez pomoći nekoga drugoga kako bi zadobio vlastitu slobodu i postao autonomno misaono zrelo biće. Takvu shvaćenu punoljetnost, kao neovisnost o vodstvu drugih, Kant će vezati s izričitim oslanjanjem na autoritet uma. Pri tome se ne radi o stvaranju potpuno novih ideja i uvjerenja bez korištenja postojeće intelektualne baštine, odnosno faktičkog znanja, već o istinskom kritičkom ispitivanju usvojenih misli, maksima i uputa izvanjskih autoriteta. Služiti se vlastitim umom znači zadobiti moć koja osigurava opstanak i razvitak prosvjećivanja tj. imati hrabrost suprotstaviti se svemu što zatamnjuje ispravno mišljenje vođeno vlastitim umom.

Izazovi s kojima se suočava naše i Kantovo vrijeme, u kojem se forsira red, mir i disciplina nauštrb slobode, kao temeljnog principa bilo kojeg djelovanja, mora ozbiljno uzeti u obzir slobodu mišljenja kako bi se izbjegao govor o slobodi samo kao apstraktnom konceptu (Butler, 2009).² U tom kontekstu prosvjetiteljska lozinka

¹ U *Kritici čistoga uma* s obzirom na sofisticacije Kant piše: „To su sofisticacije, i to ne sofisticacije ljudi, nego samoga čistoga uma. Njih se ne može osloboditi ni najmudriji od svih ljudi, pa će doduše nakon mnogo truda možda spriječiti zabludu, ali se nikako neće moći potpuno riješiti privida koji ga neprestano tišti i zavarava“ (Kant, 1984, p. 175).

² „Apstrakcija, oruđe prosvjetiteljstva, spram svojih se objekata odnosi poput suda, iako briše čak i njegov pojam: odnosi se kao likvidacija.“ (Horkheimer & Adorno, 1989, p. 26). Hannah Arendt (2013) zorno opisuje kako se s pojavom javne sfere sloboda djelovanja sve više pomiče u slobodu mišljenja. Javni prostor postaje prostor slobode pri čemu taj prostor također ima funkciju organiziranja pojedinaca u njihovom prostornom odnosu prema političkom u društvu. U javnom se prostoru odlučuje o tome što svaka osoba misli prema političkom sustavu što je u masovnom društvu sve teže postići.

jest i mora biti polazna točka svakog vremena. Dok se postavljanje obaveznih granica od strane društvenih institucija snažno propituju, restrikcije bi s druge strane trebale biti odbačene upravo u ime uma. U stvarnosti sloboda mišljenja uvijek znači i nesumnjivo slobodu ograničenu zakonima i suglasnošću s voljom drugih umnih bića. Način na koji se ti okviri moraju oblikovati i tko zapravo ima pravo donositi odluke ključna su pitanja za određivanje granica slobode mišljenja. Ideja mišljenja koja se temelji na slobodi autonomnog pojedinca ima svoje najsnažnije korijenje upravo u Kantovom tekstu o prosvjetiteljstvu. Stoga konkretna definicija razmatrane slobode mišljenja mora početi od horacijevsko-kantovskog mota usudi se misliti.

1. Usudi se misliti

Govoreći jezikom prosvjetiteljstva znanje je teorijska orijentiranost prema čovjekovim mogućnostima i snazi mišljenja. Ili riječima Mosesa Mendelsohna prosvjetiteljstvo se odnosi na „racionalnu spoznaju i na (subjektivnu) osposobljenost u racionalnom promišljanju o pitanjima ljudskog života, prema njihovoj važnosti i utjecaju na sudbinu čovjeka“ (Mendelsohn, 1996, p. 54). Za Kanta je prosvjetiteljstvo „izlazak iz samoskrivljene nezrelosti [...] Ta nepunoljetnost je samoskrivljena onda kada njezin uzrok ne leži u nedostatku razuma, nego u pomanjkanju odlučnosti i hrabrosti da se njime služi bez tuđeg rukovođenja“ (Kant, 2000a, p. 35).

Intelektualna ovisnost i poslušnost tuđem mišljenju jest osnova tuđeg rukovođenja koje je ovlašteno i nadležno za održavanje javnog reda i mira. U konačnici, svaki društveni sustav temelji se na ovom kontekstu razmišljanja. Budući da se ljude nastoji držati pod jarmom nepunoljetnosti oni uvijek iznova dobivaju nove „uzice“ u kontekstu „nemisaone gomile“. Promjena u mišljenju ima paralelu s „pomanjkanjem odlučnosti i hrabrosti da se njime služi bez tuđeg rukovođenja“ (Kant, 2000a, p. 35). Politički, vojni i religiozni skrbnici o kojima Kant, u nastavku spisa *Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?*, govori *brižljivo* sprečavaju da „se ta mirna stvorenja ne odvaže ni na jedan korak iz rupe u koju su ih zatvorili“ (Kant, 2000a, p. 35). Život izvan rupe ili izvan Platonove pećine ukazuje na „opasnost koja im prijete ako pokušaju ići sami“ (Kant, 2000a, p. 35). Opasnosti nisu nove. To zna svako razumno biće. U tim opasnostima i prijetnjama je sadržana sva moć protuprosvjetiteljskog djelovanja i uzurpiranja slobode mišljenja. Malobrojnost onih koji javno misle nije slučajna. Monopol i privilegij govorenja istine povijesni je i društveni-djelatni preduvjet funkcionalne diferencijacije između punoljetnih i slobodnih građana u antičkom (svakom vl. op.) polisu kako to opisuje M. Foucault (2010).

Čovjek je, prema Kantu, bezuvjetno dužan ostvarivati svoju razumsku punoljetnost u kojoj će autonomno misliti prema zakonima umnog bića, tj. prema zakonu slobode mišljenja u kojoj će se drugoga uvažavati i poštivati kao subjekta sposobna za vlastito mišljenje. Takvi uvjeti, tj. uvjeti „bez vodstva nekog drugoga“ mogu doprinijeti ostvarivanju „prosvjetiteljstva među ljudima“ (Kant, 2000a, p.

36). Čovjek stoji pred zahtjevom upotrebe vlastitog uma, odnosno uspostavljanja vlastite umske zrelosti. Kada bi svi ljudi djelovali u skladu sa svojim umom i posjedovali dovoljno historijskog znanja o stvarnosti i funkcioniranju pravnog i pravednog društva „istinska reforma načina mišljenja“ bi se izvršila (Kant, 2000a, p. 36). „Međutim, prije je moguće da publika samu sebe prosvijetli; to je štoviše gotovo neizostavno ako joj se dopusti samo sloboda“ (Kant, 2000a, p. 36).

Time, dakako, nije rečeno da je za Kanta sloboda preduvjet mišljenja, nego upravo suprotno: mišljenje je ono što omogućuje i stvara slobodu (Govedarica, 2021). Da bi čovjek mislio on se ne treba ni pitati u čemu se sastoji sloboda, jer to već naznačuje mišljenje po sebi i stoga je samo potrebno slijediti um. Kant ne smatra da postoji neka automatska povezanost i proporcija između slobode mišljenja i uma. Mišljenje se testira u međusobnim relacijama ljudskih bića. U takvoj napetosti teško da se može očekivati harmoničan dijalog između suprotstavljenih strana. Iz ovog idejnog konteksta i posebno u odnosu na autoritarne zahtjeve koji se temelje na raznim institucionalnim nalogima i koji svoju vlast osiguravaju najjačim argumentom, silom i prisilom, treba izvesti materijalno značenje slobode i autonomije na koje se moderno društvo poziva. Zadatak je mišljenja razotkriti predrasude i zablude, propitati ispravnost, valjanost i *istine* postojećih struktura. „Baš zato je velika odvažnost iznijeti pred publiku, pa i onu razumnu, tvrdnju koja se suprotstavlja općem mnijenju“ (Kant, 2013, p. 19).

2. Privatna i javna upotreba uma: napetosti i proturječja

Za Kanta se prava bit prosvjetiteljstva temelji na dihotomiji javne i privatne upotrebe uma. Odnosu privatne i javne upotrebe uma posvećeno je i najviše redaka u ovom Kantovom kratkom spisu *Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?*. S tim u vezi Kant primjećuje: „Pod javnom upotrebom čovjekova vlastita uma podrazumijevam onu koju netko, kao znanstvenik, čini od njega pred svekolikom čitalačkom publikom. Privatnom upotrebom nazivam onu koju on od svoga uma smije činiti u izvjesnim građanskim službama, ili onima koje su mu povjerene“ (Kant, 2000a, p. 37).³

Privatna upotreba uma obraća se specifičnoj publici koja je podložna vanjskom autoritetu, tj. autoritetu nadređenog. Kant navodi primjer vojnog časnika kako bi ilustrirao nužno ograničenje uma u njegovoj privatnoj upotrebi. Kad bi časnik doveo u pitanje svaku zapovijed koju dobije dok je na dužnosti ugrozio bi interese općeg dobra. Državni službenici (časnici, svećenici, itd.) mogu javno iznositi prijedbe i kritike, kao stručnjaci, kada nisu na dužnosti. S druge strane, ne postoji

³ „Privatna upotreba uma je ona koja se provodi u službi vanjskog autoriteta, a ne unutar okvira autonomnog uma koji sam sebi daje ciljeve. Dakle, svaku heteronomno uvjetovanu upotrebu uma treba promatrati kao privatnu upotrebu jer ne utjelovljuje bit ljudske racionalnosti koju karakterizira neovisnost o bilo kojem danom odnosu svrhe. Javna upotreba uma nije samo ona koja je upućena svakoj mislećoj osobi - tj. 'publici' - već i ona koja je temeljno oslobođena vanjskih, unaprijed određenih svrha. Može se reći: javna je upotreba usmjerena na opću publiku i to može učiniti, jer je oslobođena bilo kakve uvjetne samo privatno valjane svrhe“ (La Rocca, 2009, p. 107).

izvanjski autoritet koji treba poštovati u slučaju javne upotrebe uma. Um je njegov jedini autoritet. Dakle, ako se vojni časnik ne slaže s primljenom zapovijedi – mora je poslušati *na licu mjesta* – ali ipak može (i treba) o tome naknadno razgovarati sa svojim nadređenim ili čak sa širom javnošću.

Javna upotreba uma odnosi se na idealnu upotrebu uma organiziranu prema liberalnim načelima u kojoj svatko određuje samo sebe pomoću umnih zakona. Kao „stvar za sebe“, javna upotreba uma ne može se u svom savršenstvu ostvariti u opipljivom svijetu, ali služi kao orijentacijska norma koja je obvezatna za svako mišljenje i koja se mora dokazati na dvije razine koje se ne moraju nužno međusobno slagati. Mora zadovoljiti objektivno i slobodno izražavanje. Na taj način javna upotreba uma poprima objektivni karakter kada „dakle u svojstvu znanstvenika“ tj. kada se „svojim spisima obraća publici s istinskim razumom“ (Kant, 2000a, p. 38). Uz taj razlog Kant navodi još jedan: „u svojstvu stručnjaka, on ima punu slobodu, pa je usto čak i pozvan da publici priopći sve svoje brižljivo ispitane i dobro promišljene misli o pogreškama u onom znamenju, kao i prijedloge za bolje uređenje crkve i religije“ (Kant, 2000a, p. 37).

Stručnjak dakle dovoljno poznaje uređenje društva i religije i raspolaže s potrebnom moći da bi svijet u kojem živi pretvorio u sebi primjereno prosvjetiteljstvo. U svojstvu stručnjaka, javna upotreba uma mora zadovoljiti dva uvjeta. Prvo, stručnjakove prosudbe moraju biti univerzalizirane (Deligiorgi, 2005).⁴ Njihova univerzalnost proizlazi iz zahtjeva koji mora objektivno odgovarati umu. Drugo, stručnjakovo prosuđivanje i samo mora moći biti revidirano (Deligiorgi, 2005) jer stručnjakova javna upotreba uma i sama proizlazi iz nemogućnosti savršenog prijenosa javne upotrebe uma u empirijski svijet građanskog društva. Uz ovakve uvjete i dalje je prisutna neizvjesnost pojedinčevog odabira idealnog slobodnog načina mišljenja. Kantov imperativ javne upotrebe uma pruža samo nepotpunu slobodu mišljenja u kojoj pojedinac mora svoje mišljenje usuglasiti s privatnom upotrebom uma koja se odnosi na stanovnike jedne države.

S druge strane, zakonodavac je taj koji osigurava političku slobodu svojih građana. „Viši stupanj građanske slobode izgleda korisnim slobodi duha naroda, a ipak joj se postavlja ograničenja: niži stupanj slobode, naprotiv, pribavlja ovom prostoru da se širi svom svojom moći“ (Kant, 2000a, p. 41). Slobodu mišljenja, odnosno upotrebu uma, kao jednu komponentu slobodne države, Kant naziva „punom slobodom“ referirajući se na kneza Friedricha koji je „svakome dopustio da se u svemu što je stvar savjesti služi svojim umom“ (Kant, 2000a, p. 40). Premda je sloboda mišljenja preduvjet izlaska iz nepunoljetnosti ona još nije potpuno ostvarena, jer se zahtijeva prešutna suglasnost vlade ili vladara u iznošenju kritike.

Budući da je tražena sloboda javne upotrebe uma u koliziji s prisilno dobrovoljnom poslušnošću privatnoj upotrebi uma mora se donijeti odluka o kriterijima prema kojima se zahtjevi odbacuju ili međusobno ograničavaju. U svakom slučaju

⁴ „[...] univerzalizirajući principi vlastitog mišljenja moraju biti nadopunjeni obvezivanju javnosti ne samo u principu nego i u praksi“ (Deligiorgi, 2005, p. 90).

država ili vlastodržac je taj koji odlučuje. On ili oni mogu primijeniti prisilu prema barem jednoj od ovih dviju vrsta upotrebe uma koju pojedinac mora percipirati kao nelegitimnu u smislu vlastite normativne koncepcije. U tom smislu građanin koji smatra da je u politički poredak zajednice implementiran nesavršen ili čak užasan sustav ograničenja slobode može se osjećati pozvanim da se javno založi za reviziju tog sustava (Deligiorgi, 2005). Sloboda govora koja zahtijeva zaštitu odnosi se na prosudbu ravnoteže između prisile i slobode koja prevladava u političkoj zajednici. U osnovi mora se primijeniti širok koncept slobode govora. Sloboda izražavanja koja se može učinkovito koristiti za afirmaciju vlastite političke slobode znači kako je izražavanje političkog mišljenja ne samo dopušteno, nego čak stavljeno pod zaštitu države. Bezuvjetni zahtjev za političkom slobodom govora, kao institucionalnim jamstvom sposobnosti političkog poretka, i njegova revidiranja još uvijek mora biti povezan s univerzalnim sadržajem koji može zaštititi fizički integritet pojedinca koji ostvaruje svoja prava na slobodu pred proizvoljnom uporabom sile. Ako se ta generalizirajuća sloboda ne može definirati u pozitivnom smislu, njen sadržaj može se detaljnije definirati ovisno o političkoj slobodi izražavanja.

3.1. Kompromisni odnos između privatne i javne upotrebe uma

Odnos između privatne i javne upotrebe uma je nadasve zbunjujući. Ispravnije bi bilo reći da je odnos između tih dviju upotreba uma kompromisan. Iako Kant hvali javnu upotrebu uma, osobito kada se govori u svojstvu stručnjaka, slušanje i pokornost kao primjerice u izvršenju naređenja vojne zapovijedi su obvezatne. Kant priznaje da postoji dužnost iznositi svoje mišljenje kao stručnjak, ali uz to postavlja tezu da nitko nema pravo razarati svrhe zajednice „nego se mora slušati“ (Kant, 2000a, p. 37). „Bilo bi vrlo opasno kad bi neki časnik, kome njegov pretpostavljeni nešto naređuje, htio u službi glasno umovati o svrsishodnosti i korisnosti tog naređenja; on mora slušati“ (Kant, 2000a, p. 37).

S obzirom na negativne posljedice što ih može prouzročiti ovisnost o tuđoj naredbi Kant razlikuje čin kojim se nekome nanosi nepravda i prostor pune slobode u kojemu kao stručnjak može ukazati na sve zablude i pogreške. Kant ovdje izvodi slobodu javne upotrebe uma iz zasnivanja na ugovoru koji bi bio nevažeći ako bi „držao zatvorenim svako daljnje prosvjećivanje ljudskog roda“ (Kant, 2000a, p. 38). Bio bi to „zločin protiv ljudske prirode“ (Kant, 2000a, p. 38). No problem je u tome „nakon što se ujedno svakome od građana, a naročito svećeniku, slobodno dopusti u svojstvu stručnjaka javno tj. spisima stavljati svoje primjedbe na pogreške sadašnjeg uređenja“ (Kant, 2000a, p. 37) treba li stari poredak žrtvovati?

Zanimljivo je kako ovdje „*Caesar non est supra grammaticos*“ ima takvo apsolutno značenje „da inače može dopustiti da njegovi podanici sami rade ono što nađu za potrebno činiti za spas svoje duše“ (Kant, 2000a, p. 39). Ovdje se ne postavlja pitanje uređenja društva, niti se ukazuje na potrebne materijalne uvjete koji bi trebali osigurati konačno rješenje iz kojega bi slijedio primat javne upotrebe uma. Važna je samo poslušnost i pokornost spram koje je prosvjeđujući subjekt-poda-

nik lišen prava na razmišljanje i pobunu. Budući da je vladarev zahtjev za pokoravanjem dovoljno snažan i budući da vladar „ima pri ruci dobro discipliniranu mnogobrojnu vojsku“ (Kant, 2000a, p. 41)⁵ pitanje hrabrosti i odvažnosti obrane vlastitog mišljenja padaju u drugi plan.

Ne treba, međutim, misliti da Kant cinički javnu upotrebu uma žrtvuje privatnoj upotrebi uma. To posebno dolazi do izražaja, kako je već spomenuto, u Kantovoj pohvali kneza Friedricha koji je dopustio svojim podanicima da kao stručnjaci, dakle u obranu javne upotrebe uma, govore svojoj publici. Kantovo je temeljno pitanje, unutar njegove političke filozofije, kako organizirati političku zajednicu u kojoj vlast proizlazi iz autonomije slobodnih individua te kako osigurati da ovi pojedinci zadrže svoju slobodu unatoč dobrovoljnoj pokornosti i državnoj prisili. Kant će na to pitanje odgovoriti odvajajući pravno i etičko zakonodavstvo. Unutar Kantove praktičke filozofije moralitet je smješten isključivo u čudorednu volju individua čiji normativni karakter nije dan dogmatski interpretiranim poretkom nego je štoviše prepušten utemeljenju. Zato Kant napušta Lockeovu ideju slobode (Brandt, 2009) kao puke materijalne slobode i ideju prirodnog poretka kao kraj-njeg izvora legitimnosti. Pojedincu se više ne može ograničavati u korist države. Spas svoje duše sada zamjenjuje individualna čudoredna autonomija i pojedinac je jedini ovlašten odrediti svoju ideju spasa duše. „Ako on samo gleda na to da svako istinsko ili tobožnje poboljšanje postoji zajedno s građanskim poretkom, onda inače može dopustiti da njegovi podanici sami rade ono što nađu za potrebno činiti za spas svoje duše; to se njega ne tiče, ali ga se tiče da spriječi kako jedan drugome nasilno ne bi smetao da svojom moći radi na određivanju i unapređivanju toga spasa“ (Kant, 2000a, p. 39).⁶

Zakon ima zadatak osigurati, putem prava, ovaj čudoredni a priori tako da se svakom pojedincu priznaje jednaka vanjska sloboda. Čudoredna autonomija pojedinca kao princip svih moralnih zakona predstavlja ne samo normativnu osnovu nego i granice pravne prisile. Pravna prisila uvijek mora poštovati ljudsko dostojanstvo autonomnih subjekata kao materijalno oblikovanje čudorednog a priori. Država ne može nametati ili zapovijedati čudorednošću. Njezin zadatak je neizravno omogućiti jednake građanske slobode i oblikovati pravni sustav u političkoj zajednici koji služi toj svrsi (Brandt, 2009). Čudoredna autonomija i dostojanstvo ljudskog bića mogu biti poštovani tako što će se pojedincima omogućiti da žive prema kategoričkom imperativu. Ovaj zahtjev isključuje svaku kolektivizaciju ili političku dogmatizaciju moralne slobode autonomnog pojedinca (Kleingeld, 2018).

Razlika između prava i morala omogućuje Kantu da ograničenje poveže isklju-

⁵ Upravo mnogobrojna vojska koju vladar ima kao snažan alat i upozorenje svima onima koji bi htjeli biti nepromišljeni u svome očitovanju mišljenja služi Hamannu (1996) kao najsnažnija kritika Kantova spisa „Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?“.

⁶ Slično će Kant reći i u *Općoj izreci*: *To bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne vrijedi u praksi* „jer svatko sreću smije tražiti na putu koji se njemu samome čini dobrim, ako pritom samo ne nanosi štetu slobodi drugih da teže nekoj sličnoj svrsi, koja može postojati zajedno sa svačijom slobodom prema mogućemu općem zakonu (tj. ne smetati ovom pravu drugih).“ (Kant, 2000b, p. 75).

čivo sa „slobodom u izvanjskom očitovanju“ (Kant, 1996, p. 12). U čisto izvanjskom odnosu ljudi teško mogu izbjeći međusobni utjecaj budući da njihovi ciljevi ne moraju uvijek biti komplementarni. Ova izvanjska sloboda je „izvorno pravo koje svakom čovjeku pripada na temelju njegove ljudskosti“ (Kant, 1996, p. 33). Ta sloboda nije neograničena ili divlja sloboda koja bi dopuštala ljudima da čine što god žele, već je to neovisnost od tuđe prisile pod uvjetom da se može uskladiti s istom takvom slobodom svakog drugog prema općem zakonu. Država se prema Kantu obvezuje zaštititi upravo tu slobodu, a zakoni mogu biti zakonima samo ako mogu ispuniti ovu obvezu. Materijalni prikaz pravnog a priori kao ljudskog prava na jednaku slobodu formalno odgovara općoj volji naroda ako pravni zakoni moraju proizaći iz slobode onih koji im se u konačnici trebaju pokoravati.

3.2. Poslušnost i sloboda

Raz-um je bez ikakve sumnje u Kantovoj filozofiji jedno od središnjih mjesta i teško je naći veću vrijednost od slobode mišljenja u Kantovom spisu *Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?* Pa ipak se Kantov odgovor na pitanje prvenstva javne upotrebe uma u odnosu na privatnu upotrebu uma čini višestruko spornim. Ponajprije nije jasno može li se slobodu očuvati istovremeno s pokoravanjem, a da se pri tom pojam pokoravanja ne definira dijalektički u pojmu slobode kao poslušnosti zakonu koji si je čovjek sam postavio? Kant veže slobodu uz samog pojedinca ne proširujući je *de facto* na slobodu kolektiva. Sukladno tome, za Kanta, općenito ujedinjena volja naroda služi više kao funkcionalni konstrukt i nije zapravo konstituirana potpunim otuđenjem pojedinca i njegovom apsorpcijom od strane totaliteta. Kant ne smatra da bi prava sloboda mogla biti promovirana kroz pokoravanje i poslušnost. Pod poslušnošću Kant razumije sasvim konzekventno: „da jedan mora biti poslušan (kao dijete roditeljima, ili žena mužu) dok drugi njemu zapovijeda, da jedan služi (kao nadničar) a drugi plaća, itd“ (Kant, 2000b, p. 76).

Građansko uređenje predstavlja organizacijski odnos slobodnih ljudi koji su ipak podvrgnuti „poslušnosti ovim zakonima“ (Kant, 2000b, p. 79). Takva se poslušnost ne smatra uvjetom koji omogućuje slobodu već obrnuto. Svaka poslušnost mora nužno biti opravdana razlozima povezanim sa slobodom. Kant pod poslušnošću, u navedenom kontekstu, ne misli na poslušnost koju bi čovjek sam sebi nametnuo ili koju bi idealno sebstvo izvršilo nad empirijskim sebstvom (Berlin, 2000), već konkretno na vanjski pritisak koji se ogleda u javnim zakonima. „U svakoj zajednici mora biti poslušnosti pod mehanizmom državnog ustava prema prinudnim zakonima (koji se odnose na cjelinu), ali istodobno mora postojati i duh slobode, budući da svatko u svemu onome što se odnosi na ljudsku dužnost treba umom biti uvjeren kako je ta prinuda pravovaljana, da se time ne bi upalo u proturječnost sa samim sobom“ (Kant, 2000b, p. 88).

Pozitivno rečeno građani priznaju jedni drugima slobodne prostore i dopuštaju si u međusobnom odnosu podvrgavanje mehanizmima državnog ustava prema prinudnim zakonima. Drugim riječima ako netko povrijedi slobodu drugoga

opravdano je ograničiti tu vanjsku slobodu kako bi se zaštitila unutarnja sloboda i moralna autonomija (Kleingeld, 2018). Osnovni principi političke zajednice moraju biti s jedne strane u harmoniji kako bi se ograničili mogući sukobi koji su protivni pluralnosti postojanja u slobodi. Legitimna je upotreba prisile od strane zajednice nad pojedincem kada sloboda pojedinca ograničava slobodu drugog pojedinca i kada prelazi određenu mjeru koja je zajamčena općim zakonima. U građanskom uređenju građani su podložni zakonima prisile „jer tako hoće sam um, i to čisti zakonodavni um a priori koji se ne odnosi ni na kakvu empirijsku svrhu (ili nešto tome slično što je sve obuhvaćeno općim imenom sreće); ljudi imaju vrlo različita mišljenja glede empirijske sreće, kao i o tome u čemu će je svatko vidjeti, tako da njihova volja ne može biti podvedena ni pod kakvo zajedničko načelo pa, prema tome, ni pod vanjski zakon koji se slaže sa svačijom slobodom“ (Kant, 2000b, pp. 74–75).

Zakon može ograničavati vanjsku slobodu djelovanja, ali ne smije regulirati unutarnju slobodu ili poticati razvoj države koja kontrolira mišljenja svojih građana. Ograničenje slobode može se opravdati samo ukoliko negativno utječe na vanjsku slobodu drugih građana. Nitko ne bi smio biti prisiljen na određeni način mišljenja ili života. Paternalistička vlada koja nameće svoje predstave o mišljenju svojim građanima predstavlja oblik despotizma. Sloboda je temeljni princip uma na kojem se treba temeljiti izricanje vlastitog mišljenja. Sloboda prvenstveno znači „(neovisnost o nečijem prisiljavajućem htijenju)“, i kao takva predstavlja „jedino, izvorno pravo koje svakom čovjeku pripada na temelju njegove ljudskosti“ (Kant, 1996, p. 33). Ideja slobode povezana je s čudorednom autonomijom volje i svaka vrsta ideološke poslušnosti mora biti eliminirana. Pojedinač autonomno određuje svoje djelovanje „u skladu s najvišim praktičkim zakonom“ (Kant, 1990, p. 67).

No, postavlja se pitanje: je li zabrana pobune apsolutnoga i bezuvjetnoga karaktera? Kant je na to pitanje dao decidiran odgovor „da je u zajednici najveći i najkajživiji zločin svako opiranje najvišoj zakonodavnoj vlasti, svaka pobuna da bi se nasilno iskazalo nezadovoljstvo podanika, svaki ustanak koji se izliva u pobunu, jer taj zločin razara njezine temelje“ (Kant, 2000b, p. 83).⁷ Za Kanta, časnikov posluš je instrument vojničke kontrole „kako bi ih vlada umjetnom jednodušnošću upravljala na javne svrhe, ili ih barem zadržavala od razaranja tih svrha“ (Kant, 2000a, p. 37). Međutim, između poslušnosti i neposlušnosti zapovjedničkom stroju postoji siva zona u kojoj se naredba ipak može prosuđivati: javna upotreba uma. Ono što se čini pomalo nevjerovatnim jest razlog Kantove pohvale neposluhu. „Međutim, njemu (vojnom časniku vl. op.) ne može biti pravedno uskraćeno da kao stručnjak stavlja primjedbe na pogreške u ratnoj službi i da ih pred svoju publiku iznosi na prosuđivanje“ (Kant, 2000a, p. 37). Skandal, doduše u Kantovim

⁷ Kant i na drugom mjestu još oštrije osuđuje bilo kakav oblik pobune protiv zakonodavca govoreći: „Ako bi sada, dakle, narod pod stanovitim stvarnim zakonodavstvom trebao presuditi o onome što će s najvećom vjerojatnošću štetiti njegovoj sreći: što on treba raditi tada? Zar se ne treba oduprijeti? Odgovor može biti samo: on ne može ništa uraditi, nego poslušati“ (Kant, 2000b, p. 82).

granicama raz-uma, ima tu prednost jer pokazuje „neumjesnosti i nepravdnosti takvih raspisa“ (Kant, 2000a, p. 37). Granice između vojnog, poreznog i religioznog nisu tako jasne kako bi prosvijećeno društvo htjelo.

Koji smisao onda ima sloboda mišljenja ako praktično ne može promijeniti nikakav društveni poredak? Kantu je kako je već rečeno stalo prvenstveno do suglasja s državom i njegovom teorijom pravne države. Stoga će Kant uvesti ključnu zaštitnu mjeru nazvanu „svetinja narodnog prava“ (Kant, 2000b, p. 87). kako bi osigurao vanjsku pravnu slobodu i neizravno zaštitio slobodu pojedinca od svake vrste mentorstva i prisile. Ova zaštitna mjera manifestira se kroz „slobodu pisanja“⁸ (Kant, 2000b, p. 87) koja je neograničeno pravo javnog izražavanja mišljenja o onome što se smatra nepravdnim prema općem dobru. „Doduše, kaže se: višom silom nam se, doduše, može oduzeti sloboda govorenja ili pisanja, ali njome nam se uopšte ne može oduzeti sloboda mišljenja. [...] Dakle, doista se može reći da ona spoljašnja sila, koja ljudima oduzima slobodu da javno saopšte svoje misli, njima oduzima i slobodu da misle – jedinu dragocenost koja nam pri svim građanskim opterećenjima još preostaje, i jedinu kojom možemo da se pripomognemo protiv sveg zla tog stanja“ (Kant, 2004, p. 257.)

Apriorna ideja prava pod kojom mora stajati svaka povijesno ostvarena zajednica može se ostvariti samo u međusobnoj razmjeni državnog zakonodavstva i javne kritike (Deligiorgi, 2005, p. 8).⁹ Stoga kako bi zahtijevali legitimitet politički zakoni moraju idealno postojati prije apriornog razumijevanja javnosti razumnih bića i stoga moraju praktično izdržati princip publiciteta. Jer „sva djelovanja koja se odnose na prava drugih ljudi nepravdna su ako se njihova maksima ne slaže s javnošću“ (Kant, 2000c, p. 148). Ili pozitivno rečeno „Sve maksime kojima je potreban publicitet (da ne promaše svoju svrhu) slažu se istodobno i s pravom i s politikom“ (Kant, 2000c, p. 152). Javna kritika državnog zakonodavstva ne bi trebala biti samo načelno moguća. Ona je zapravo neophodna kako bi se vizualizirala napetost između ideje i stvarnosti. Država koja zabranjuje političku kritiku zanemaruje slobodu pojedinca i time ruši temelje vlastitog legitimiteta.

Sloboda govora koja zahtijeva zaštitu odnosi se na prosudbu ravnoteže između prisile i slobode koja prevladava u političkoj zajednici. U osnovi mora se primijeniti širok koncept slobode govora. Sloboda izražavanja koja se može učinkovito koristiti za afirmaciju vlastite političke slobode znači kako je izražavanje političkog mišljenja ne samo dopušteno, nego čak stavljeno pod zaštitu države. Bezuvjetni zahtjev za političkom slobodom govora, kao institucionalnim jamstvom sposobnosti političkog poretka, i njegova revidiranja još uvijek mora biti povezan s univerzalnim sadržajem koji može zaštititi fizički integritet pojedinca koji ostvaruje svoja prava

---

⁸ Već u *Kritici čistog uma* Kant se okreće protiv svakog oblika državne cenzure slobodnih građana pozivajući se na iskonsko pravo ljudskog uma. „Uz ovu slobodu ide dakle i sloboda da čovjek svoje misli i sumnje, koje sam ne može riješiti javno izloži na prosuđivanje, a da zbog toga ne bude ozloglašen kao buntovan i opasan građanin“ (Kant, 1984, p. 334).

⁹ „Kantovi primjeri javne upotrebe uma nisu slučajno primjeri kritike, jer je riječ o slobodi da se javno izrazi gledište koje je drugačije od općeprihvaćenog“ (Deligiorgi, 2000, p. 8).

na slobodu pred proizvoljnom uporabom sile. Ako se ta generalizirajuća sloboda ne može definirati u pozitivnom smislu njen sadržaj može se detaljnije definirati ovisno o političkoj slobodi izražavanja. Prosvjetiteljstvo kao kritika institucija i moći ne može izbjeći spoznaju da su demokratske institucije također prožete moći. „Postoji rizik od ekspektokracije koja se može razbiti samo ako javnost sudjeluje.“ (Klemme, 2023, p. 171).

4. Kritika Kantovog prosvjetiteljskog mota i neka otvorena pitanja. Vrijedi li to u praksi?

U Kantovom etabliranju pojma *sapere aude* ipak postoje neke sporne točke. Na koje je točno pojedince mislio kada je rekao da se trebaju odvažiti na mišljenje? Drugo, tko je dovoljno hrabar da svoju kritiku izrekne javno? Treće, nije li *mišljenje* uvijek instrument u rukama moćnih kako to pokazuju, u jednoj drugačijoj perspektivi i primjeni instrumentalizacije uma, mislioci poput Adorna, Horkheimera, Habermasa i Foucaulta?

Na prvo pitanje je odgovor možda, uvjetno rečeno, najlakši. „Pristup pisanju i čitanju nipošto nije bio otvoren za sve - koliko god brojke zapravo bile visoke - već je bilo sredstvo moći u rukama moćnika, svećenstva, službenika i obrazovanih. Čitalačku publiku u početku činili su uglavnom akademski obrazovani ljudi ‘trećeg staleža’, osobito teolozi, jezikoslovci i učitelji“ (Faulstich, 2011, p. 129).¹⁰ Ni u ostatku tadašnje Europe obrazovno stanje nije bolje. Štoviše, ruralni krajevi su bili još nepismeniji nego gradska središta. S druge strane, Kant nema naročitog povjerenja u puk kada se radi o religioznim stvarima. U *Antropologiji u pragmatičnom pogledu* stoji kako je „nepravедno zahtijevati“ da se laici u stvarima religije služe vlastitim umom. Je li razlog u vlastitoj sigurnosti i strah od zatvora i progona da se ljudi u „tim stvarima odriču vlastitog uma i slijede ovlaštenog duhovnika, a onda i tuđi um“ (Kant, 2003, p. 85) ostaje nejasno. Točno je da Kant naglašava preduvjete za emancipaciju i da visoko cijeni obrazovanje, ali prema obrazovnim radnicima ima određenu zadržku oko njihove sposobnosti provođenja prosvjetiteljskih zamisli.

Obrazovanje masa jest dobar preduvjet služenja vlastitim razumom, ali nije još i jasan znak kritičkog mišljenja. Kant je to jasno pokazao u svojoj *Antropologiji u pragmatičnom pogledu* u kojoj pravi znakovito podjelu koja bi se mogla povezati s tri društvena sustava u *Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?* Jedan od brojnih naslova *Antropologije u pragmatičnom pogledu* „O razgovjetnosti i nerazgovjetnosti u svijesti o svojim predodžbama“ pokazuje Kantovu trodijelnu podjelu u razu-

¹⁰ „Za ocjenu odziva prosvjetiteljstva često se koriste procjene stupnja pismenosti prema kojima je u srednjoj Europi oko 1770.: 15%, oko 1800.: 25%, oko 1830.: 40% stanovništva starijeg od šest godina bilo potencijalno čitateljstvo. Podaci se, između ostalog, temelje na arhivskim pregledima potpisa na vjenčanjima ili ugovorima o mirazu kao i dosjeima o regrutaciji. Pristup čitanju i pisanju nipošto nije bio otvoren za sve - koliko god brojke zapravo bile visoke - već je bio sredstvo moći u rukama moćnika, svećenstva, službenika i obrazovanih. Čitalačku publiku u početku činili su uglavnom akademski obrazovani ljudi ‘trećeg staleža’, osobito teolozi, jezikoslovci i učitelji.“ (Faulstich, 2011, p. 129).

mijevanju obrazovnih predstavnika. „Glavom se naziva onog koji u izvanrednoj mjeri posjeduje tu sposobnost; glupanom se naziva onaj kome su one darovane u vrlo maloj mjeri (zato što uvijek potrebuje da bude vođen od drugih); a genijem se naziva onaj tko štoviše originalnost u upotrebi toga koristi za sebe (snagom koje on iz samoga sebe stvara ono što se obično mora učiniti pod tuđim vodstvom.)“ (Kant, 2003, p. 128).¹¹ Intelektualne sposobnosti koje se spominju u navedenom citatu odnose se na „sposobnost shvaćanja“ danih predodžbi za proizvođenje zora. Ili preformulirano rečeno osamostaljeni razum bi morao izdvojiti ono što je zajedničko svim vrstama zabluda i neistina, te se osloniti na vlastiti način razmišljanja kako bi *proizveo* istinu za sebe, koja neće biti uvjetovana mišljenjem drugih. U *Antropologija u pragmatičnom pogledu* jasno je podvučena razlika između učenja koje se steče u školama i vlastitog mišljenja, samostalnog i punoljetnog prosuđivanja koje se oslanja na um. Ljudsko biće može mnoga toga naučiti, a ipak nikada ne misliti.¹² Učenje je ponavljanje onoga što su nam drugi predali. Učenje je heteronomija, a mišljenje mora biti autonomno. Vlastiti um mora biti jedini autoritet. Učenje, kao vrsta historijskog znanja za Kanta nije sporna. To je prvi korak prema mišljenju. Ali za razliku od učenja, mišljenje je ono koje razdvaja različite razgovijetne od nerazgovijetnih tekstualnih poruka i ponašanja koja žele čovjeka unificirati i podrediti jednomlju. To je uhodana praksa koja zahtijeva izvanjski autoritet bez obzira koji ga stalež predstavljao. Kant ne odbacuje mišljenja eksperata i stručnjaka u određenim temama primjerice poput zdravlja. Ali naglašava negativno stranu oslanjanja isključivo na stručnjake u onim stvarima, poput vlastitog mišljenja, u kojima pojedinca nitko ne može zamijeniti.

Kako je već rečeno Kant nema pretjeranog povjerenja u svećenike, sudske službenike i liječnike kao prosvjetitelje. Štoviše u svome djelu *Spor fakulteta* Kant ih naziva „oruđa vlade“ i teško je od takvih zahtijevati da rade na prosvjetljenju masa „kada nisu slobodni da učenost javno upotrebljavaju iz vlastite mudrosti, nego samo pod cenzurom fakulteta“ (Kant, 1991, p. 34). Ova proturječnost i nagovaranje na samostalno služenje uma kulminira u neposrednom obraćanju narodu, kao u slučaju klera, narodu koji se „sastoji od neukih“. Svi ovi vladini službenici u svojim promišljanjima i u svojem obraćanju podložni su drugim autoritetima i u tom smislu njihove su upute i instrukcije heteronomne. Svećenik je obvezan slijediti Bibliju, pravnik je podložan „javno datom [...] sankcioniranom zakoniku“, a liječnik je nadziran „putem vrhovnog sanitetskog kolegija i medicinskih propisa“ (Kant, 1991, p. 40). U takvoj ovisnosti djelovanja teško se može ozbiljiti samostal-

¹¹ U konačnici od svih ovih pedanata najopasnija je „uglađena plitkost“ ili popularnost govora koja nailazi na oduševljeno odobravanje. Ugladna plitkost, opremljena sa historijskim znanjem i poštivanjem civilizacijskog konformizma, bezobrazno prikriva „mnogu bijedu ograničene glave“ (Kant, 2003, p. 28).

¹² U tom smislu Fleischacker izvrsno primjećuje kako prosvijećeni nisu oni koji pripadaju liberalnim strujama mišljenja, liberalnom shvaćanju kulture i religije, liberalnim uređenjima društva. „I liberalni, sekularni individualist može biti neprosvijećen, ako svoja stajališta zauzima dogmatski, bez traženja uvjerljivih razloga za njih ili razumijevanja kako se razumni ljudi mogu ne složiti s njim“ (Fleischacker, 2013, p. 169).

nost mišljenja. Osim toga svi navedeni službenici i njihova fakultetska obrazovanja pripadaju *literatima* ili poslovnim ljudima tj. iskusnim radnicima učenosti. „Samo se poslenicima onih viših fakulteta (svećenicima, pravnicima i liječnicima) može dakako zabraniti da javno protivurječe naučavanjima koja su im od vlade povjerenjena za iznošenje u obavljanju njihova posla i da se drznu izigravati filozofa: jer to može biti dopušteno samo fakultetima, a ne činovnicima koje vlada namješta: jer ovi svoje znanje imaju samo od dotičnih“ (Kant, 1991, p 43).

Budući da ni obrazovanje, a pogotovo narod nije onaj koji će sprovesti prosvjetenost, možda je ispravnije reći, kako to naglašava Piché (2015), da se Kantova koncepcija prosvjetiteljstva ne odnosi na isti način na obrazovane i neobrazovane. S druge strane, Deligiorgi, (2005) smatra kako je Kantov poziv *sapere aude* prije svega upućen obrazovanima, ali još ne prosvijećenim vladarima. Ne ulazeći dublje u Kantov elitizam obrazovanja možemo reći kako Kantovo prosvjetiteljstvo izvan sveučilišta i među običnim ljudima poprima vrlo minimalistički i prilično razočaravajući oblik: „Narodna prosvjeta je javna poduka naroda o njegovim dužnostima i pravima u pogledu države kojoj pripada“ (Kant, 1991, p.98).

4.1. Hrabrost za mišljenje

Hrabrost za mišljenje je u svakom vremenu veliki problem. Problem nije u mišljenju kao takvom. Gotovo je normalna i prirodna stvar da čovjek misli, jer je on biće obdareno razumom. To je u konačnici njegova svrha. Mišljenje nije problematično dok se ne izrekne. U njegovom izricanju ili njegovom dopiranjju do istomišljenika mišljenje postaje velika prijetnja svakom sustavu. Opasnost vlastitog izricanja mišljenja, a osobito kritike društva i njegovih institucija orijentirana je prema njegovoj transformaciji (Foucault, 2015). U prosuđivanju religioznih dogmi, liječničkih savjeta, generalskih naredbi, medijskih konstrukcija, nacionalnih huškanja, politikanskih svađa, um mora biti vjeran samome sebi, tj. mora biti podvrgnut vlastitom zakonu. Vjerojatno je ovo najspornija točka čitavog Kantovog prosvjetiteljskog spisa *Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?* Kako i na koji način biti hrabar pred moćnicima u iznošenju kritike, bez kalkuliranja?

I Hamannova kritika ide u tom smjeru. Hamann, jedan od prvih kritičara Kantovog shvaćanja prosvjetiteljstva, kaže kako Kant još uvijek ostavlja netaknutim autoritet jednog skrbnika, čuvara par excellence, Friedricha II. Kraljev autoritet nije podržan umom, ističe Hamann, već velikom i dobro discipliniranom vojskom. Hamann zaključuje kako je vanjska moć ta koja drži nezrele na njihovom mjestu, a ne njihova lijenost ili intelektualni kukavičluk. „Dakle, gdje se nalazi nesposobnost ili krivnja lažno optuženog nezrelog? U vlastitoj lijenosti i kukavičluku? Ne, ona je u sljepoći njegova skrbnika, koji tobože može vidjeti, pa upravo zbog toga mora snositi svu odgovornost za pogrešku“ (Hamann, 1996, p. 147). Hamann je zasigurno u pravu pitajući se u kojoj mjeri sama ta moć može biti predmetom kritičke rasprave. Ako se vanjski autoritet kralja smatra neovisno obvezujućim, tada bi, unatoč Kantovoj tvrdnji da javna upotreba nečijeg uma treba biti slobodna

u svim stvarima autoritet kralja bi bio i dalje smješten izvan legitimnih granica kritičkog argumenta.

Čini se da se oni koji žele javno koristiti svoj um suočavaju s dva konkurentna zahtjeva za autoritetom: jedan proizlazi iz kralja, drugi iz uma (Deligiorgi, 2005, p. 94-95). Što se događa kada um počinje nailaziti na vlastodrščeva neslaganja? U tom slučaju prioritet nema ni javna ni privatna upotreba uma nego konkretna bojazan od vlastodržaca. Čovjek je prvenstveno interesno biće, bez obzira koliko se naglašava snaga i vodstvo uma u njegovom djelovanju. Pred ozbiljnom fizičkom prijetnjom svaki um se sklanja „u neki logicizirani moralizam“ (Bubalo, 1984, p. 198).

4.2. Naše besplodno prosvjetiteljstvo

Za razliku od tradicionalnih teorija suverenosti Kant državu podvrgava pravnom zahtjevu jamčenja iste vanjske slobode svih građana. Na taj način pojedincima je omogućen odabir vlastitog puta sreće uz uvjet poštovanja slobode drugih. Kantova republika implicira razliku između države i društva tj. razlikovanje političke zajednice od pojedinca koji je povezan s tom istom političkom zajednicom. U tom smislu, Kantova politička filozofija, a time i projekt prosvjetiteljstva, ako se želi shvatiti kao težnja za političkom autonomijom, a ne kao kratkoročno ostvarenje prirodnog poretka ne može se nužno čitati kao molba izravnog sudjelovanja građana u zakonodavstvu (Brandt, 2009), nego radije u javnoj upotrebi svoga uma. S jedne strane Kant uspijeva spojiti slobodu i pokornost u državi, dok s druge strane zadržava njihovu nužnu imanentnu napetost. U takvoj napetosti ideja slobode mišljenja je sklona erodiranju pa čak i svome ukidanju. Nije teško konstruirati slučaj u kojemu bi poslušnost zakonodavcu dovela u opasnost ne samo jednog pojedinca i narod, nego i cijelo čovječanstvo. U današnjem vremenu općih i svakodnevnih prijetnji nuklearnim arsenalom nije nerealna mogućnost poslušnosti uvjetovana kukavičlukom izražavanja. Bi li onaj tko bi se pobunio i javno dao primat javnoj upotrebi uma nad privatnom upotrebom uma bio pravno i moralno opravdan? Jer „u slučaju spora stručnjaci moraju svoje rezultate prezentirati javnosti, a javnost opremljena svojim nespecijaliziranim zdravim razumom mora odlučiti koji od njih želi slijediti“ (Klemme, 2023, p. 171).

Brojne kritike instrumentalizacije razuma i uma u 20 stoljeću smjeraju upravo na takvu kritiku. Bilo bi pogrešno nagli porast čovjekova znanja koji je u bitnoj vezi s prosvjetiteljstvom unaprijed proglasiti oslobađajućim za čovjeka. Naprotiv, načelno bi se moglo reći da su znanje i moć koju mu ono pribavlja u svojoj osnovi prema postprosvjetiteljskim misliocima, osobito onima iz frankfurtske škole, štetna, opasna i razočaravajuća (Horkheimer & Adorno, 1975).¹³ Foucault

---

¹³ S *Dijalektikom prosvjetiteljstva* postalo je jasno kako je predodžba s početka prosvjetiteljstva o neizmjernom pouzdanju u ljudski razum ne samo pogrešna nego štoviše i opasna. Drugim riječima, zašto prosvjetiteljstvo ne ispunjava svoje obećanje da pojedincu i cijelom čovječanstvu ne donese konačno prosvjetiteljske parole slobode, jednakosti i bratstva. „[...] zašto čovječanstvo, umjesto da prijeđe u istinski ljudsko stanje, tone u barbarstvo nove vrsti.“ (Horkheimer & Adorno, 1975, p. 7) „Projekt moderne, koji su u 18. stoljeću formulirali filozofi prosvjetiteljstva

naglašava kako upotreba razuma zahtijeva kritiku razuma i obrnuto. Foucault povezuje prosvjetljenje i modernost preko „trajnog ponovnog aktiviranja stava, tj. filozofskog etosa koji se može opisati kao stalna kritika našeg povijesnog bića“ (Foucault, 1996, p. 15)¹⁴. U drugom kontekstu Foucault kaže: „[...] kritika se više neće ostvariti u istraživanju formalnih struktura koji imaju opće važenje, već kao povijesno ispitivanje kroz događaje koji su nas doveli do toga da se tako ustrojimo kako bismo se spoznali kao subjekti onoga što činimo, mislimo, govorimo. U tom smislu ta kritika nije transcendentalna, te nema za svrhu omogućenje metafizike: ona je genealoška u svojoj svršnosti i arheološka u svojoj metodi“ (Foucault, 1997, p. 97).

Jedno je kritička teorija koja razotkriva i pobija rasprave, suočava se s lažnim opisima ugađene ljubaznosti i poštovanja. No, empirijska stvarnost je dogmatična i traži primjenu općih teza slobodnog mišljenja. Mišljenje bez praktične i pragmatične primjene ispada besplodno. Radikalizam nema ništa zajedničko s praktičnim i pragmatičnim djelovanjem. Znanstveni, ekonomski, politički, socijalni, religiozni empirizam sugerira kako je dozvoljeno misliti ukoliko nema praktičnih posljedica. S druge strane „ako znanje ne uzima u obzir vlast to je opasno i stvara iluzije.“ (Klemme, 2023, p. 171).

Puno je razloga koji se mogu navesti za mijenjanje postojećeg stanja. Orijehtiranost našeg mišljenja prema zajedničkom dobru s drugima može vrlo dobro teorijski opravdati temeljni prosvjetiteljski imperativ „usudi se misliti“. I dalje je najopasniji podvig podvrći kritici koja se oslanja na um moćne društvene institucije bez obzira radi li se o demokratskim ili totalitarnim društvima. Izreći kritiku Crkve, kritiku vojske, kritiku ratnih operacija danas je daleko teže nego u Kantovo vrijeme. Naše vrijeme, tehnologijski neusporedivo s povijesnim prosvjetiteljstvom, daleko je manje tolerantno (Fleischacker, 2013). Ukoliko nema praktičke preobrazbe društva, te ako se teorijske ideje ne mogu primijeniti praktično i konkretno u sadašnjem društvu teorijske smjernice za uporabu kritike ostaju besplodne. Postaju igra za dokoni um.

Kant u *Odgovor na pitanje Što je prosvjetiteljstvo?* kaže kako je „osobito nedopušteno ujediniti se u kruto religijsko uređenje, u koje službeno nitko ne bi smio posumnjati, makar samo za trajanja ljudskog života, i time takoreći uništiti i učiniti besplodnim jedno razdoblje u napredovanju čovječanstva prema poboljšanju,

---

sastoji se u tome da se objektivirajuće znanosti, univerzalistički temelji morala i prava te autonomna umjetnost odlučno razvijaju u svojoj vlastitosti, ali da se istodobno i kognitivni potencijali, koji se tako akumuliraju, oslobode svojih visokih ezoteričkih oblika i iskoriste za praksu, tj. za umno oblikovanje životnih odnosa. Prosvjetitelji formata jednoga Condorceta još su zaneseno očekivali da će umjetnosti i znanosti unapređivati ne samo nadzor nad prirodnim snagama nego i tumačenje svijeta i samotumačenje, moralni napredak, pravednost društvenih institucija, čak i sreću ljudi. [...] Ali problem je ostao“ (Habermas, 2009, pp. 102-103).

¹⁴ Ovaj koncept prosvjetljenja i razuma kao stalnog povijesnog-kritičkog stava motiviran je još jednom Foucaultovom tezom, koja se u drugom tekstu o pitanju „Što je kritika?“ više ističe. „Kritika je pokret u kojem subjekt preuzima pravo da ispita istinu prema njenim moćnim učincima i moć prema njenim diskursima o istini“ (Foucault, 1996, p. 386).

vjerojatno pričinjavajući štetu čak i potomstvu“ (Kant, 2000a, p. 39). Kant time označava stvarnost koja se može smjestiti i na individualnoj i na institucionalnoj razini unutar šireg teološko-političkog kompleksa: odluka o suverenu je odluka o temelju svakog prava. Na kraju krajeva, uvijek se s pitanjem suvereniteta mogu povezati dvije stvari. S jedne strane, to uključuje ovlast za donošenje zakona, pri čemu se zakon ovdje također razumije kao odluka nadređene instance kojom se podređene instance prisiljavaju na određeni način djelovanja ili se sankcioniraju njihova nepoštivanja. Odluka o suverenu je stoga uvijek ujedno i odluka o tome tko ima pravo zapovijedati i patronizirati (Koselleck, 1998).¹⁵ Upravo se ove dvije točke odražavaju u teološko-političkom problemu legitimnog prava donošenja zakona. Prosvjetiteljstvo, barem prema kantovskom shvaćanju, na to pitanje odgovara nedvosmisleno: autonomni pojedinac jedini je ovlašten odlučivati o sebi samome. Bez sumnje, tome se suprotstavljaju, kako Kant izričito opisuje, zahtjevi institucionalizirane Crkve i svjetovnog monarha, koji svojoj vladarskoj moći pridaju transcendentnu legitimaciju, ne manje važno kroz savez s duhovnom moći.¹⁶ Problem nije u tome da se istaknu individualna područja slobode protiv svemoćne, apsolutistički ustrojene, državne vlasti. Naprotiv, prosvjetiteljstvo ima za cilj *podići* pojedinca kao samosvjesnog subjekta koji ne smije zanemariti „empirijsko iskustvo oslobođenja od ograničenja“ (Gerhardt, 2009, p. 271).

Zaključak

U Kantovom malom spisu *Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?* nije sadržano njegovo cjelokupno prosvjetiteljsko učenje. Stavovi koji su izneseni u tom spisu ponekad su sporni i proturječni. „S jedne strane, iznosi se odlučna, na razumu utemeljena kritika vladavine. Razum se izdiže iznad skučenosti praznovjerja i straha od moći. No, s druge strane, također utvrđuje argumente za daljnje postojanje nelegitimne vlasti i osigurava postojeći društveni poredak. Postojeća nejednakost daje opravdanje za svoje daljnje postojanje. Odnosi moći i vlasništva dovode se u pitanje, ali ostaju uglavnom nedirnuti u statičnom pristupu prijetećoj reakciji moći. Ovo vrijedi i danas“ (Faulstich, 2013, p. 66).

Prosvjetiteljski koncept usudi se misliti koji je itekako prihvatljiv teško je uskladiti s praksom koja zahtijeva konkretno djelovanje. Modifikacije od kojih je svakako najznačajnije Kantovo učenje o umu kao i s njime povezanim ograničenjima u izricanju i objavljivanju vlastitog mišljenja ostaju nedovoljno integrirani u pravni sistem društva. Kantov prosvjetiteljski moto se daje nadopuniti i u tome je njegova najvažnija zadaća i izazov svima koji nastoje njegove smjernice uskladiti s realizacijom moralnog i pravnog fenomena u društvu.

---

¹⁵ Koselleck (1998) će biti još oštrij kada Kanta suočava s optužbom da ne samo da nije uspio riješiti “pitanje suvereniteta” nego i da je, kao dio prosvjetiteljstva, pridonio zaglupljujućoj “licemjernosti”.

¹⁶ „Glavna točka prosvjetiteljstva kao čovjekova izlaska iz stanja samoskrivljene nepunoljetnosti postavio sam naročito na religijske stvari, budući da u pogledu umjetnosti i znanosti nemaju naši vladari nikakvog interesa da izigravaju ulogu staratelja; osim toga vjerska nepunoljetnost je ne samo najštetnija, nego i najnečasnija među svima. (Kant, 2000a, p. 40).

Sigurno je da prosvjetiteljska vizija svijeta izražena vjerom u razum u kojem bi došlo do poboljšanja cjelokupnog čovječanstva u moralnom i racionalnom smislu nije nigdje ostvarena. U svakom slučaju prosvjetiteljska lozinka je upućena svima i za sva vremena. Čovjekovo razumno djelovanje uvijek je u dosegu njegove kritike. Um nije na nepovratnom samouništenju, premda se o mogućnosti pronalaženja rješenja pesimistički izražavaju Horkheimer, Adorno i Foucault. Paradoksalno iskustvo s vlastitom moći uma, paralelni rast moći i nemoći uma, kritika razuma može se uvijek iznova izražavati samo kroz kritiku ostvarenu razumom. Kritika i razum djeluju zajedno. Razum kao kritika posjeduje prosvjetiteljsku snagu, a kritičko prosvjetljenje uvijek mora ostati razumno. Sudbonosni obrat sve veće sumnje u vlastitu moć razuma i njegove negativne posljedice (nesavršenost) prati njegove pozitivne posljedice. Presudni moment koji određuje karakter kritičke racionalnosti ne smije samo istraživati sredstva za postavljene ciljeve, već mora uvijek imati same ciljeve na umu. A ciljevi o kojima je ovdje riječ jesu konkretni izrazi čovjekova shvaćanja emancipacije i humanizma. Iskaze o tome ne može dati samo um sveden na svoju apstraktnu funkciju, nego samo ukoliko ostane na razini svoje praktičke upotrebe.

Stjecanje slobode mišljenja nije preduvjet i njegove upotrebe. Iako se Kantov proglas na prvi pogled obraća prvenstveno pojedincu ne smije se zanemariti i njegova kolektivna funkcija. U kolektivu i u javnoj upotrebi uma događa se ona dugo iščekivana prosvjećenost. Na određeni način umu nisu postavljene nikakve granice osim onih koje on sam sebi postavlja i u tom smislu svako ljudsko biće mora biti itekako hrabro i odvažno. Uvijek je dopušteno preispitivati valjanost, dobrobit, smisao naših ciljeva, stavova, načela, postupaka i uvjerenja. Spoznaja da određeni procesi mogu zahtijevati apstinenciju od razuma i refleksije i da se to može prepoznati umom predstavlja veliku prosvjetiteljsku zaslugu; prije svega Kantovu. Um si nameće granice i određuje svoje vlastito područje primjene koje nikada nije konačno, već postoji samo do opoziva. Zato je prosvjetiteljstvo „mrski posao“ (Kant, 2000a, p. 35) koji svaka generacija mora uvijek iznova započinjati a priori znajući da ga je teško jednom i završiti u društvenoj zajednici.

Reference

- Arendt, H. (2013). *Što je politika? Fragmenti iz zaostavštine*. Disput.
- Berlin, I. (2000). *Četiri eseja o slobodi*. Feral Tribune.
- Bourdieu, P. (1993). *Sociology in question*. SAGE Publication Ltd.
- Brandt, R. (2009). Immanuel Kant – Was bleibt? In H. F. Klemme (Ed.), *Kant und die Zukunft der europäischen Aufklärung* (pp. 500–543). Walter de Gruyter.
- Bubalo, I. (1984). *Kantova etika i odgovornost za svijet*. Kršćanska sadašnjost.
- Butler, J. (2009). Critique, dissent, disciplinarity. *Critical Inquiry*, 35(4), 773–795. <https://doi.org/10.1086/599585>
- Deligiorgi, K. (2005). *Kant and the culture of Enlightenment*. SUNY Press. <https://doi.org/10.1515/9780791483145>
- Faulstich, P. (2011). *Aufklärung, Wissenschaft und lebensentfaltende Bildung. Geschichte und Gegenwart einer großen Hoffnung der Moderne*. Transcript Verlag.
- Fleischacker, S. (2013). *What is Enlightenment?*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203070468>
- Foucault, M. (1996). What is critique. In J. Schmidt (Ed.), *What is Enlightenment? Eighteenth-century answers and twentieth-century questions* (pp. 382–398). University of California Press.

- Foucault, M. (1997). Što je prosvjetiteljstvo. *Čemu: časopis studenata filozofije*, 4(10), 87–100.
- Foucault, M. (2010). *Vladanje sobom i drugima: Predavanja na Collège de France (1982.–1983.)*. Antibarbarus.
- Foucault, M. (2015). *Hrabrost istine; vladanje sobom i drugima: predavanja na Collège de France (1983.–1984.)*. Sandorf.
- Gerhardt, V. (2009) Die Menschheit in der Person des Menschen. Zur Anthropologie der menschlichen Würde bei Kant. In H. F. Klemme (Ed.), *Kant und die Zukunft der europäischen Aufklärung* (pp. 269–291). Walter de Gruyter.
- Govedarica, J. (2021). Kantovo shvatanje prosvjetčenosti. *Theoria*, 2(64), 49–67. <https://doi.org/10.2298/THEO2102049G>
- Habermas, J. (2009). Moderna nedovršen projekt. *Politička misao*, 6(2) 96–111. <https://hrcak.srce.hr/file/72884>
- Hamann, J. G. (1996). Letter to Christian Jacob Kraus. In J. Schmidt (Ed.), *What is Enlightenment? Eighteenth-century answers and twentieth-century questions* (pp. 145–153). University of California Press.
- Horkheimer, M., & Adorno, T. (1989). *Dijalektika prosvjetiteljstva, filozofijski fragmenti*. Veselin Masleša.
- Kant, I. (1984). *Kritika čistog uma*. Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Kant, I. (1990). *Kritika praktičkog uma*. Naprijed.
- Kant, I. (1991). Spor fakulteta. In I. Kant, F. W. J. Schelling, & F. Nietzsche. *Ideja univerziteta* (pp. 19–122). Globus.
- Kant, I. (1999). *Metafizika čudoređa*. Matica hrvatska.
- Kant, I. (2000a). Odgovor na pitanje: Što je prosvjetiteljstvo?. In I. Kant. *Pravno politički spisi* (pp. 35–41). Politička kultura.
- Kant, I. (2000b). O općoj izreci: To bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne vrijedi u praksi. In I. Kant. *Pravno-politički spisi* (pp. 59–99). Politička kultura.
- Kant, I. (2000c). Prema vječnom miru. In I. Kant. *Pravno-politički spisi* (pp. 113–155). Politička kultura.
- Kant, I. (2004). Šta znači: orijentisati se u mišljenju. *Arhe*, 1(1) 251–259. <https://doi.org/10.19090/arhe.2004.1.25p>
- Kant, I. (2013). *Antropologija u pragmatičnom pogledu*. Breza.
- Kant, I. (2016). *Utemeljenje metafizike čudoređa*. Kružak.
- Kleingeld, P. (2018). Moral autonomy as political analogy self-legislation in Kant's Groundwork and the Feyerabend Lectures on natural law (1784). In S. Bacin, & O. Sensen (Eds.), *The emergence of autonomy in Kant's moral philosophy* (pp. 158–175). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316863435.010>
- Klemme, H. (2023). *Die Selbsterhaltung der Vernunft. Kant und die Modernität seines Denkens*. Klostermann Rote Reihe.
- Koselleck, R. (1998). *Critique and crisis. Enlightenment and the pathogenesis of modern society*. The MIT Press.
- La Rocca, C. (2009). Aufgeklärte Vernunft – Gestern und Heute. In H. F. Klemme (Ed.), *Kant und die Zukunft der europäischen Aufklärung* (pp. 100–123). Walter de Gruyter.
- Laursen, J. C. (1996). The subversive Kant: The vocabulary of „public“ and „publicity“ In J. Schmidt (Ed.), *What is Enlightenment? Eighteenth-century answers and twentieth-century questions* (pp. 253–269). University of California Press.
- Mendelssohn, M. (1996). On the question: What is Enlightenment?. In J. Schmidt (Ed.), *What is Enlightenment? Eighteenth-century answers and twentieth-century questions* (pp. 53–58). University of California Press.
- Piché, C. (2015) Kantian Enlightenment as a critique of culture. *Con-Textos Kantianos*, 2(2), 197–216. <https://doi.org/10.5281/zenodo.33970>